

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

ДЕМАРТИНО Андрій Павлович

УДК 94(477):355.426 «1918/1920» (043.3)

**Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України
(1918 – середина 1920-х рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Дробот Іван Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, Інститут філософської
освіти і науки, директор, завідувач кафедри історії
та філософії історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Шитюк Микола Миколайович,
Миколаївський національний університет імені
В.О.Сухомлінського, Інститут історії, політології та
права, директор;

кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник **Бажан Олег Григорович**,
Інститут історії України НАН України, старший
науковий співробітник відділу регіоналістики.

Захист відбудеться «04» грудня 2015 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «04» листопада 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А.Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На рубежі третього тисячоліття, в умовах розбудови незалежної держави, Україна опинилася в силовому полі масштабних цивілізаційних змін. Сучасні реалії потребують посиленої уваги до вивчення, узагальнення та врахування історичного досвіду українського державотворення, насамперед доби боротьби українського народу за відновлення та збереження державної незалежності кінця 1910-х - першої половини 1920-х рр.

Проблема українського визвольного руху в цілому, і українського повстанського руху зокрема, викликає посилену увагу як істориків, так і всього національно свідомого українства. Особливої актуальності вона набула у зв'язку з сучасними подіями – Євромайданом, російською анексією Криму та спробами Російської Федерації захопити інші українські території. Зрозуміти логіку та суть того, що відбувається на теренах сучасної України під час зовнішніх та внутрішніх загроз, осягнути природу протестних рухів неможливо без звернення до історичного досвіду, врахування його регіональних особливостей.

Досліджуючи події в Україні перших десятиліть ХХ століття та аналізуючи модерну історію країни, неможливо не помітити схожість реакції українців та їхньої поведінки в умовах соціального катаклізму. Відповіддю українців на національну загрозу стає, як свідчить історія, їх масова самоорганізація. В Україні кінця 1910-х – першої половини 1920-х років така самоорганізація українців здійснювалась в умовах окупаційного терору радянської влади. Це був масовий збройний рух українського селянства і певною мірою робітництва, спрямований на захист права на землю, засоби виробництва, проти окупаційних режимів та реставрації старого ладу. Поступово повстанський рух, крім ознак передусім соціального спрямування, набув національного змісту й перетворився на політичний український визвольний рух.

Особливої уваги істориків потребує дослідження повстанського руху в Середньому Подніпров'ї, яке стало одним із центрів і каталізаторів розвитку повстанського руху як явища. Саме в цьому регіоні почали створюватися перші сталі повстанські формування і саме на цих українських землях повстанський рух, в різних масштабах, тривав аж до середини 1920-х рр. Відсутність комплексних історичних наукових праць, присвячених цій проблемі, її світоглядне, виховне, суспільно-політичне та наукове значення закономірно актуалізують дослідницьку увагу до обраної тематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ–ХХІ ст.». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 4 від 27 листопада 2014 р.).

Мета дослідження полягає у комплексному та багатоаспектному аналізі соціально-економічного, суспільно-політичного підґрунтя та процесу розгортання і

перебігу збройного опору селян більшовицькому режиму з урахуванням регіональних особливостей Середнього Подніпров'я.

Для досягнення поставленої мети в дисертації було сформульовано такі основні **завдання**:

- з'ясувати стан висвітлення та рівень наукового осмислення проблеми; визначити повноту та репрезентативність джерельної бази, конкретні методологічні прийоми вирішення поставлених дослідницьких завдань;

- реконструювати процес еволюції економічного простору Середнього Подніпров'я кінця 1910-х – 1920-х рр. як об'єктивного системоутворюючого фактору повстанського селянського руху.

- проаналізувати трансформацію етносоціальної структури населення Середнього Подніпров'я доби громадянської війни і нової економічної політики як важливого фактору селянського повстанського руху опору.

- проаналізувати суспільно-політичні чинники розгортання збройної боротьби селянства, дослідивши створення системи окупаційного терору радянської влади в Середньому Подніпров'ї та її вплив на процес масової самоорганізації повсталого народу;

- з'ясувати форми, методи та засоби ідейно-політичного впливу органів радянської влади на місцеве населення;

- визначити ідеологічний зміст повстанського руху в регіоні, висвітлити співвідношення соціального та національного в ідеології повстанців;

- з'ясувати рушійні сили повстанського селянського руху, вивчити організаційну структуру й тактику боротьби повстанців;

- проаналізувати розгортання збройного опору селян, висвітлити його основні етапи, особливості та результати;

- виробити практичні рекомендації щодо використання отриманих результатів дослідження для забезпечення профілактичної та безпосередньої протидії зовнішній та внутрішній загрози українській державності.

Об'єктом дослідження є визвольні змагання українського народу в першій чверті ХХ ст.

Предмет дослідження – повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України в 1918- середині 1920-х рр. в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних та ідеологічних трансформацій українського суспільства.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1918- середини 1920-х рр. *Нижня межа* визначається загальним антигетьманським повстанням кінця 1918 р. та опором радянській інвазії на територію відновленої УНР, а саме початком масового повстанського селянського в Україні. Обрання *верхньої* межі пояснюється згасанням активного опору українства радянській системі на етапі її утвердження.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Середнього Подніпров'я України, до якого належать південні райони Чернігівщини, Київщина, Полтавщина, північні райони Кіровоградщини, Черкащина та південно-західні райони Дніпропетровщини.

Методологічною основою дисертаційної роботи є загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, всебічності, системності, комплексності, еволюційності та плюралізму, які за умови їх збалансованого застосування дозволяють розкрити

досліджувану проблему. У концептуальному плані автор спирається на гуманістичні положення, згідно з якими повноцінне і гармонійне становлення соціуму неможливо без збереження прав і свобод особистості.

Методи дослідження. Використання методів дослідження продиктовано метою та завданнями роботи, зумовлюється необхідністю застосування міждисциплінарного підходу для відображення цілісного аналізу розвитку українського суспільства. В процесі дослідження використані наступні загальнонаукові та спеціальні історичні методи: статичний та описовий (констатація історичного факту опору українського селянства Середнього Подніпров'я радянському тероріві); динамічний (вивчення окремих аспектів економічного, суспільно-політичного життя регіону в їх взаємодії та взаємозв'язку); класифікації і типологізації (визначення структури дисертаційної роботи, систематизація інформаційного масиву джерельної бази дослідження, групування історичних досліджень з обраної проблеми за їх базовими характерними ознаками у відповідності до структури дисертації); історичний (розкриття проблеми еволюції селянського руху опору в регіоні); порівняльний (зіставлення характерних особливостей економічного і соціального життя населення Середнього Подніпров'я та визвольного руху селян в умовах громадянської війни та соціально-економічної відбудови); ретроспективний (узагальнення фактів минулого та визначення передумов протистояння громадянського суспільства і держави). Специфіка дослідження передбачала залучення методів інших наук: статистичного (при аналізі економічної та етносоціальної динаміки регіону в цілому та його окремих місцевостей), математичного, графічного (при вивченні етнічних та демографічних особливостей в населенні, аналізі його соціальної структури).

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

вперше узагальнено стан висвітлення, рівень наукового осмислення, повноту та репрезентативність джерельної бази проблеми повстанського руху в Середньому Подніпров'ї періоду 1918-середини 1920-х років; розкрито зміни етносоціальної структури населення регіону; висвітлено процес агресивної бюрократизації народного господарства регіону протягом всього досліджуваного періоду; з'ясовано та обґрунтовано загальний деструктивний характер економічної політики радянської влади в регіоні та її провокативний вплив на різні верстви населення Середнього Подніпров'я; на основі комплексного аналізу соціального та економічного простору регіону прослідковано еволюцію активного селянського опору більшовицькій диктатурі, а також виявлено характерні риси цього руху опору на різних етапах збройного і ідейно-політичного протистояння. комплексно висвітлено збройну боротьбу повстанських загонів проти більшовиків на території Середньої Наддніпрянщині, визначено її специфіку.

Уточнено місце селянського визвольного руху Середнього Подніпров'я кінця 1910-х – 1920-х рр. у загальноукраїнському антирадянському русі; внесок окремих лідерів селянського руху в його організацію та ефективну боротьбу з носіями та інституціями радянського політичного режиму; періодизацію повстанського руху на Середньому Подніпров'ї залежно від форм його організації та хронологічні межі антибільшовицької боротьби селян.

Дістало подальшого розвитку дослідження специфіки відбудови народного господарства в губерніях, округах і районах досліджуваного регіону; аналіз діяльності основних повстанських угруповань селян Середнього Подніпров'я; вивчення ідеологічного спрямування повстанських загонів, їх взаємодію з керівними органами УНР за кордоном; з'ясування масштабів і наслідків селянського збройного опору; висвітлення рушійних сил і тактики збройної боротьби селян з радянською владою.

Науково-практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що вони дозволяють суттєво заповнити прогалини в історіографічному полі регіональної історії України доби становлення радянської диктатури, сприяють утвердженню міждисциплінарного підходу до вивчення суспільно-політичних процесів. Фактичний матеріал і теоретичні висновки дослідження можуть бути використані при написанні колективних праць з історії України, економічної і соціальної історії України, українознавства, історичної демографії, етнології, соціології, для підготовки спецкурсів для студентів історичних, соціологічних, економічних та політологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, складанні програм і методичних рекомендацій.

Висновки і рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані при формуванні державних та регіональних програм економічного та соціально-демографічного розвитку українського суспільства.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні та практичні положення та результати дисертації доповідалися та отримали схвалення на 7 Міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях Міжнародній науковій конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи» (Київ, 1997), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-політичні та культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2012), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції з міжнародною участю «Українська регіоніка у контексті діалогу культур: теоретичний та прикладний виміри» (Київ, 2013), Всеукраїнській науковій конференції «Шості Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: актуальні проблеми сучасного наукового та освітнього простору» (Київ, 2014), I Міжнародній науково-практичній конференції «Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація» (Київ, 2015) та ін., а також під час щорічних звітно-наукових конференцій викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, 2011-2015), на засіданнях кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження опубліковано у 9 наукових публікаціях, серед яких п'ять статей у вітчизняних фахових виданнях, одна – у зарубіжному періодичному фаховому виданні.

Структура роботи. Дисертацію побудовано відповідно до мети та завдань наукового дослідження з урахуванням усіх вимог, що ставляться до робіт такого типу. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів

висновків, списку використаних джерел та літератури (625 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок, з яких 175 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** зазначено актуальність дисертаційного дослідження, встановлено його зв'язок з науковими та освітніми державними програмами, з'ясовано мету, об'єкт і предмет, основні завдання й хронологічні межі, методологію системного вивчення обраної теми, визначено теоретичну та проблемно-фактологічну новизну, подано інформацію про апробацію результатів кваліфікаційного дослідження.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база і методологія дослідження»** викладені основні методологічні принципи і методи, використані в процесі вибору теми дисертації, збору матеріалу та її написання, а також проаналізовані стан історіографічної розробки і джерельна база дослідження.

У **історіографічному огляді** розділу визначено стан вивчення українською радянською і пострадянською історичною наукою основних галузей економіки середньодніпровського регіону, етносоціальної динаміки і структурованості населення, ідейно-політичної та бойової діяльності на його території повстанських угруповань та структур в їх протистоянні з інституціями комуністичної диктатури.

У процесі опрацювання історіографії дослідження було визнане за необхідне згрупувати наукові публікації як з урахуванням усталеної в сучасній українській історіографії періодизації, так і у відповідності до їх функціональної спрямованості, а саме: публікації з історії економіки, соціальної історії і політичної історії Середнього Подніпров'я.

З'ясовано, що історія народного господарства УСРР 1920-х рр. в цілому і окремих галузей товарного виробництва та обміну досліджувалася послідовно і систематично як за радянської доби ¹, так і в пострадянський період ². Однак бюрократичний характер трансформації основних галузей як української економіки в цілому, так і господарства Середнього Подніпров'я почав привертати увагу українських істориків тільки останніми роками ³.

Аналіз опублікованих досліджень з історії економіки України кінця 1910-х – 1920-х рр. засвідчив відсутність в українській історіографічній традиції спеціальних

¹ Берхин И.Б. Некоторые вопросы историографии новой экономической политики в СССР // Вопросы истории. – 1961. – №3. – С. 28 – 44; Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929) / В.В. Калініченко. – Х., 1991. – 129 с.; Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу, 1921–1937: На матеріалах Української РСР / Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. – К., 1980. – 339 с.

² Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПУ. – Харків, 2002. – 384 с.; Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.). – К., 2000. – 223 с.; Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні НЕПу (1921 – 1928): історико-теоретичний аспект / О.О.Сушко. – К., 2003. – 253 с.; Лазуренко В.М. Особливості розвитку селянських господарств України доби НЕПу в історіографічних дослідженнях останньої чверті ХХ століття / В.М. Лазуренко, Ю.М. Лазуренко // Історична пам'ять. – 2013. – № 29. – С. 81 – 88.

³ Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші: податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. – Черкаси, 2004. – 188 с.; Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001. – 274 с.

комплексних історичних досліджень складного і суперечливого комплексу економічних процесів в Середньому Подніпров'ї.

Етносоціальні зміни в українському суспільстві революційної та постреволуційної доби вивчали як професійні фахівці статистики, так і професійні історики, які формували радянську і пострадянську історіографічні школи в Україні. Таким чином, був накопичений значний масив історичного знання в цій галузі історії України⁴. До особливих заслуг сучасних дослідників необхідно віднести великий пласт досліджень щодо негативних наслідків для українства голодомору 1921 – 1923 рр.⁵. Тільки останніми роками з'являються окремі невеликі роботи з проблем трансформації етносоціальної структури людності Середнього Подніпров'я 1920-х рр. Однак абсолютна більшість з них тлумачить соціальну структуру регіону з позицій або традиційної радянської соціології, або з позицій традиційної західної соціології, що не давало можливості здійснити достатньо адекватний аналіз реального стану соціальної стратифікації подніпровського населення досліджуваного періоду⁶.

Характерною ознакою радянської історіографічної школи була велика кількість публікацій про боротьбу органів радянської влади і компартії України з опором українського селянства «соціалістичним» перетворенням. Проте, ці роботи, через ідеологічну ідейно-політичну заангажованість відзначалися провладною спрямованістю і не могли об'єктивно реконструювати протистояння радянської державної системи та українського народу в умовах громадянської війни і нової економічної політики⁷.

⁴ Кульчицький С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С.В. Кульчицкий, С.Р. Лях, В.И. Марочко. – К., 1988. – 178 с.; Коцур В. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: історіографія) / В.Коцур. – К.,1998. – 506 с.; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). – К., 2000. – 205 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – К., 2009. – Ч 1. – 445 с. К., 2010. – Ч 2.– 382 с.

⁵ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів /АН України. Ін-т історії України; Голов. архів. упр. при КМ України. ЦДАВО України; Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.,1993. – 237 с. ; Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України.– К., 2013.– 364 с..

⁶ Воронко О.Г. Демографічні процеси в містах України середини 20-х рр. ХХ ст. (за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 р.) / О.Г. Воронко // Література та культура Полісся. – Вип. 21: Забуті та воскреслі імена в історії та культурі України, спірні історичні питання / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин, 2002. – С. 186-190.

⁷ Коган С. Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині// Літопис революції. –1929. – №2. – С. 117 – 154. Балковий П. Війна без флангів. Партизансько - повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 - 1920 р.р. – Київ, 1966. – 317 с.; Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 - 1923 рр. – Харків, 1971. – 172 с.; Тицький С.І. Ідеологічна діяльність партійних організацій України у відбудовний період (1921 – 1925 рр.) / С.І. Тицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 1. – С. 23 – 32; Волковинский В.Н. Махно и его крах. – М., 1991. – 357 с.

Глибокому і всебічному вивченню українського повстанського руху доби становлення в Україні комуністичної, радянської диктатури сприяла значна робота сучасних дослідників з розсекречення архівних матеріалів щодо репресивної політики органів радянської влади та опору їй українського селянства⁸.

Новітні дослідники українського визвольного руху 1920-х рр. зосередилися як на докорінному переосмисленні характеру і суті повстанського селянського руху на теренах під радянської України, так і на вивченні специфіки опору селян в окремих регіонах. Особлива увага приділялася дослідженню селянського спротиву радянській владі на Правобережжі, Лівобережжі, Півдні, Поділлі, Волині, Київщині, певною мірою, на Донбасі.⁹

Водночас, спеціальні та узагальнюючі наукові роботи про повстанський селянський рух Середнього Подніпров'я кінця 1910-х – 1920-х рр.

У *джерелознавчому блоці* дисертації визначено і проаналізовано основні масиви джерел з теми дослідження за їх основними різновидами. Через певну обмеженість доступу до архівної складової джерельної бази та наявність лакун у хронологічному ряду одиниць збереження в деяких архівних установах, виключна увага була приділена вивченню наявних архівних справ, статистично-довідкових джерел і періодичних видань.

⁸ Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархів. довідник. Т. 1. Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України. Кн. 1. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України / Держкомархів України, Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства; Упоряд. С. Зворський. – К., 2009. – 244 с.; Т. 1. Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України. Кн. 2: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України / Укрдержархів України, Центр. держ. архів вищих органів влади та упр. України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства; упоряд. Н. Григорчук, С. Зворський, Н. Маковська. – К., 2012. – 382 с.; табл. та ін.

⁹ Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки /В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький – К., 1991. – 344 с.; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928):спроба побудови концептуальних засад історії /С.В. Кульчицький. – К., 1995. – 203 с.; Грациози А. Большевики и крестьянство на Украине, 1918-1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. – М., 1997.–199 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний напис: Монографія. – Київ, 1999.–976 с.; Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії / Р. Коваль. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 203 с.; Архирейський Д., Ченцов В. Влада і селянство у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1 – 2. – С. 87 – 127; Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях (1917 - 1926 рр.) / Ю. Кульчицький; Відп. ред. Микола Литвин. – Львів, 2000. – 260 с.; Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр./ Шитюк М.М., Горбуров Є.Г. – Херсон, 2009. – 340 с.; Шитюк М.М. Селянсько-повстанський рух (1919 – поч. 1920 років) // Історія рідного краю. Миколаївщина. – Миколаїв, – 2015. – С. 355-367; Бажан О.Г. Репресивна діяльність органів ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ на Київщині в 1919-1980-х роках // Реабілітовані історією. Київська область. – Книга третя. – Київ, 2011. – С. 97-132; Стегній П.А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921 - 1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П.А. Стегній; Кременчуцький держ. політехнічний ін-т. – Кременчук, 2000. – 230 арк..

Зазначено, що групу **архівних джерел** склали понад 320 справ 39 фондів 9 архівосховищ України, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (10 фондів), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (5 фондів), Державних архівів Дніпропетровської (7 фондів), Київської (1 фонд), Кіровоградської (4 фонди), Миколаївської (2 фонди) , Черкаської (5 фондів), Полтавської області (5 фондів) областей. Із загального масиву опрацьованих одиниць архівного зберігання матеріали понад 20 справ введені автором у науковий обіг вперше.

Слід зазначити, що основний масив використаних при написанні дисертації документальних матеріалів зосереджений у фондах ЦДАВО України. Матеріали фонду ф. 1 – «Президія Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки» містять інформацію про поточну діяльність вищого органу радянської влади в Україні у галузі сприяння владним, господарським та громадсько-політичним інституціям Середнього Подніпров'я в організації та діяльності державно-адміністративних, економічних і політичних інституцій і структур комуністичної диктатури кінця 1910-х – 1920-х рр., контролю за діяльністю каральних органів у боротьбі з українським повстанським рухом. Справи фонду 2 – «Рада міністрів Української РСР» суттєво доповнили картину економічного, соціального та політичного становища досліджуваного регіону й допомогли з'ясувати ступінь ефективності регіональної політики органів радянської диктатури в умовах відбудови народного господарства республіки після припинення війни. Інформативне поле фонду 5 – «Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР» містить матеріал про протистояння каральних органів влади з повстанськими угрупованнями, антирадянським підпіллям, форми і методи придушення народного опору. Матеріали фонду 6 – «Головне управління робітничо-селянської міліції на Народному комісаріаті внутрішніх справ УРСР» дають уявлення про стан антиурядового руху селян регіону, перманентну реорганізацію радянської міліції під впливом селянського опору. Практично вся необхідна для дослідження інформація, зосереджена у справах 1920 – 1923 рр. Документи фондів 34 («Вища рада народного господарства УСРР») та 3040 («Українська економічна нарада при РНК УСРР») дозволили комплексно реставрувати економічну політику бюрократизації народного господарства Середнього Подніпров'я та її негативний вплив на етносоціальну структуру людності регіону та на його повсякденне життя. У фонді 3204 – «Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР» (оп. 1, 2) зосереджені документальні матеріали про перебіг повстанської боротьби в регіонах України і про оперативні й організаційні дії каральних органів радянської влади по придушенню збройного опору селянства.

Місце і роль комуністичної партократії України у боротьбі з визвольним рухом селянства Середнього Подніпров'я засвідчуються матеріалами ЦДАГО України, котрі груповані у фондах 1 («Центральний комітет Компартії України», оп. 1, 6, 7, 18, 20, 21), 17 («Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У»), оп.5 («Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)»), оп. 8 («Центральний комітет Української комуністичної партії її губернські комітети»), оп. 57 («Документи періоду проведення Великої Жовтневої революції і громадянської війни в Україні»), оп. 59 («Колекція спогадів учасників революційних

подій, громадянської і Великої Вітчизняної війни та соціалістичного будівництва»).

Значне інформаційне забезпечення дослідження було отримане при опрацюванні матеріалів фондів державних архівів Київської, Кіровоградської та Полтавської областей.

Систематичне і критичне опрацювання такого масиву архівних документів сприяло відтворенню комплексної картини еволюції повстанського руху українського селянства Середнього Подніпров'я.

Групу **опублікованих джерел** склали 1) збірки документів і довідкові видання 2) мемуари та епістолярні джерела 3) періодичні видання. Опрацьовані збірки документів та статистичні й довідкові видання містять відомості про закони, укази, постанови вищих українських радянських органів влади в сфері економіки, соціально-класових, етнонаціональних, суспільно-політичних відносин; про зміст нормативних документів, котрі регламентували господарські, соціальні і міжнаціональні відносини в республіці та регіонах; про програми, статuti, рішення з'їздів, конференцій, центральних і місцевих керівних органів КП(б)У з селянського питання; про стан економіки і рівень життя населення в досліджуваному регіоні.

Мемуарні та епістолярні джерела містять інформацію про особисте життя, військову і громадсько-політичну діяльність визначних організаторів і провідників повстанського руху селян, матеріал щодо героїзму пересічних повстанців, про перебіг боротьби в соціальному середовищі. Ці джерела дозволили суттєво уточнити співвідношення об'єктивного і суб'єктивного факторів в суспільно-політичному просторі.

Періодичні видання представлені 3 центральними газетами і 38 губерньськими, окружними і районними виданнями регіону Середнього Подніпров'я, містять величезний фактологічний матеріал про поточні події практично у всіх сферах суспільного і політичного життя.

Таким чином, джерельна база дослідження вичерпно представлена широким колом архівних та опублікованих джерел, є достовірною і репрезентативною, що створює умови для об'єктивного вивчення проблеми дослідження.

У **методологічній частині** розділу наголошено на тому, що в якості теоретично-методологічних засад дисертаційної роботи автор обрав філософсько-історичні принципи історичного об'єктивізму, економічного детермінізму і, певною мірою, соціального прогнозування.

Визначена таким чином методологічна база дисертаційного дослідження дозволила сформулювати комплексне бачення і розуміння функціонування економічного, етносоціального та політичного просторів Середнього Подніпров'я 1918 – середини 1920-х рр. та еволюції повстанського селянського руху в регіоні у їх взаємозв'язку і взаємодії.

Отже, зробивши історіографічний огляд, проаналізувавши джерельну базу дослідження та визначивши його методологічні засади, ми отримали можливість неупередженого, комплексного аналізу багатоаспектного підґрунтя та перебігу повстанського руху в Середньому Подніпров'ї України в 1918- середині 1920-х рр.

У **другому розділі «Соціально-економічне підґрунтя повстанського руху в Середньому Подніпров'ї»** проаналізовано стан основних галузей народного господарства в їх взаємозв'язку з трансформацією етносоціальної структури

людності Середнього Подніпров'я.

Аналіз процесів соціально-економічної трансформації в досліджуваному регіоні здійснювалися у двох основних спрямуваннях: 1) економічні трансформації в Середньому Подніпров'ї у 1918 – 1920 рр. і 1921 – 1928 рр. та 2) етносоціальні трансформації в регіоні в умовах громадянської війни (1918 – 1920 рр.) та в умовах нової економічної політики (1921 – 1928 рр.).

У 1918 р. витоками масового невдоволення населення політичним устроєм і політичним режимом стали спроби окупаційної адміністрації центральних держав та гетьманату П. Скоропадського повернути в Україні поміщикам земельну власність і врожай із засіяних селянами поміщицьких земель, відновити трудове законодавство царських часів, запровадити державну монополію на торгівлю основними продуктами харчування, що призвело до розриву економічних зв'язків між містами і селами, голоду в окремих регіонах країни, прогресуючої зупинка великих і середніх промислових підприємств.

Занепад економіки, податкова реформа уряду Директорії УНР, доповнені суперечливою і неефективною земельною політикою остаточно зруйнували соціальну базу нового політичного режиму і сприяли поширенню на територію Середнього Подніпров'я влади радянсько-комуністичної диктатури з її вже усталеною економічною політикою «воєнного комунізму». Поширення на Центральну Україну диктатури генерала Денікіна посилювали деградацію економіки.

Відновлення у регіоні радянсько-комуністичної диктатури зумовило введення модернізованої політики «воєнного комунізму», яка викликала пасивний опір селянства і голодомор 1921 – 1923 рр.

Реалізація НЕПу в регіоні відбувалась з перманентними кризами, що були наслідком як системних недоліків економічної політики політичного режиму в цілому, так і неефективним, некваліфікованим втручанням центральних і місцевих державних установ в господарську практику. Відбудова виробництва супроводжувалася створенням нових адміністративних і податкових перепон діяльності середнього і дрібного приватного бізнесу, що вело до постійних збоїв у задоволенні споживного попиту і суттєво погіршувало якість життя населення. Першочерговою метою уряду в Середньому Подніпров'ї було не якісне відновлення функціонування всіх елементів економіки, а максимальне одержавлення господарства. На 1927 - 1928 рр. ця мета була практично повністю досягнута. Поза сферою прямого державного контролю залишалося сільське господарство регіону. Однак господарство своє селянство вело на належній державі землі, з відповідними з цього наслідками у майбутньому.

Етносоціальний інформаційний блок був проаналізований з метою з'ясування 1) етнічних та класових змін серед людності Середнього Подніпров'я під впливом економічних процесів та політичних подій під час революції і громадянської війни та 2) особливостей етносоціальної структури населення регіону в умовах економічного протистояння державно-бюрократичного та приватновласницького секторів народного господарства у 1921 – 1928 рр.

Загалом період революції і громадянської війни характеризувався процесами деурбанізації, деіндустріалізації, мононаціоналізації. Процес деурбанізації найбільше проявився у великих містах і значних індустріальних центрах Середнього

Подніпров'я, які втратили значну частину своїх мешканців через відтік городян до сіл, інших, менш постраждалих від воєнно-політичних подій, місцевостей та за кордон. Деіндустріалізація, в розумінні її як розмивання класової структури, типової для промислово-індустріальних суспільств, проявилася перш за все в промислових центрах регіону в декласуванні промислової буржуазії, науково-технічної інтелігенції, промислового робітничого класу, значна частина представників яких або змінила свій соціальний статус, або мігрувала в інші регіони країни. Мононаціоналізація людності регіону проявилася в масових міграціях представників національних меншостей як до країн, які були їх історичною батьківщиною (німці, литовці, латиші, поляки, греки, болгари, молдавани тощо), так до інших регіонів України та радянської Росії

У роки нової економічної політики для етносоціального простору Середнього Подніпров'я були характерні процеси: поступової реурбанізації, мононаціоналізації, відновлення середньої і дрібної міської буржуазії та робітничого класу, зменшення чисельності найманої інтелігенції.

Реурбанізація проявилася у зростанні чисельності міського населення в регіоні. Особливо успішно відновлювалися великі промислово-культурні центри, а також губернські, окружні та деякі повітові (районні) міста.

Мононаціоналізація регіону, відбувалась через посилену міграцію національних меншостей переважно за межі УСРР і СРСР. Зростання питомої ваги українців, росіян та, місцян євреїв, регіону не сприяло ослабленню міжнаціональних протиріч, надзвичайно загострених за часів революції 1917 – 1920 рр. Тимчасово відновлюється типова соціально-класова структура промислово-індустріального суспільства: буржуазія, дрібна буржуазія міста і села, робітничий клас, бюрократія, наймана і самодіяльна інтелігенція тощо. Однак в середовищі відновленої буржуазії абсолютно домінує міська торгівельна буржуазія. У містах кількісно переважає дрібна буржуазія, але економічно домінує державно-партійна бюрократія. На селі економічно і соціокультурно пануючою верствою залишається дрібна сільська буржуазія, періодично тероризована сільським люмпен-пролетаріатом (незаможниками).

Таким чином, протягом досліджуваного періоду економіка регіону через низку перманентних регіональних і загально-державних господарських криз рухалася шляхом від командно-адміністративної форми організації та функціонування «воєнно-комуністичного» типу через багатокладно-ринкову форму до командно-адміністративної моделі державно-бюрократичного типу господарювання. Цей рух посилював диспропорції у соціальній структурі людності регіону. Люмпенізаторська соціальна політика радянської влади неминуче вела до суцільної пролетаризації всіх основних класів і суспільних верств. Спрямована на загальне одержавлення економічна політика провокувала загострення міжкласових протиріч, створювала об'єктивні передумови для активної і пасивної опозиції державно-компартійній диктатурі.

У третьому розділі «Суспільно-політична складова повстанського руху» досліджено взаємозв'язок між створенням системи окупаційного терору радянської влади та посиленням протестних настроїв серед українського населення Середньої Наддніпряни; розкрито форми, методи та засоби ідейно-політичної його обробки; простежено еволюцію ідеології повстанського руху.

Починаючи з листопада 1918 р. в регіоні почала створюватись і поступово викристалізувалася система окупаційного терору радянської влади. Її ознаками стали не лише масові реквізиції, але й заперечення духовних традицій українського селянства. Багатовекторний конфлікт радянської влади і селянства зачепив всі суспільні прошарки українського села.

Встановлення радянської влади в Україні було тісно пов'язане з насильством щодо селянства. З початком втілення в життя декрету від 11 січня 1919 р. про продовольчу розкладку насильницькі заходи стали невід'ємним атрибутом політики більшовиків. Так звана «контрибуція» мала на меті не лише вирішення економічних потреб режиму, а й деморалізацію і упокорення селянства. Так, для більшості повітових ревкомів регіону Середньої Наддніпрянщини типовими були накази брати, заради виконання плану продрозкладки, по 5-10 селян в заручники, «бажано з «куркулів». Таким чином, намагаючись представити боротьбу селян як класову, застосовуючи принцип «розділяй і володарюй», більшовики прагнули розколоти українське село, зробити його знесиленим і покірним.

На селян покладалася колективна відповідальність за прояви чи за теоретичну можливість проявів невдоволення. Їх упокорення у будь-який спосіб було для військових та цивільних представників більшовицької влади в регіоні, переважно не українців (50% від загальної кількості керівників різних ланок), завданням першочерговим. Кількісна перевага інонаціонального елемента серед більшовиків сприяла тому, що поступово радянська влада ставала для українських селян уособленням чужорідного і ворожого. Так, більшовицькі політичні працівники Київщини скаржилися, що «вони на межі відчаю через неприйняття їх селянством».

Створюючи систему терору, більшовицький режим боровся проти селянства не просто як суспільного прошарку, але головну небезпеку вбачав у національній його ідентичності. Ідейно-політичну обробку населення України, найперше селянства, більшовики робили паралельно з формуванням ідеологічної армії, застосовуючи для цього найрізноманітніші форми, методи та засоби. Одним із них стала більшовицька преса та інші види пропаганди й агітації. Націоналізувавши поліграфічну промисловість України, більшовики сконцентрували у своїх руках практично всю видавничу базу. Почали виходити спеціальні газети для селян («Селянська правда» – у Катеринославі, «Селянин» – у Полтаві і у Кременчуці та т.ін.), а також спеціальні видання для сільської молоді. Крім газет і журналів видавалась чимала кількість пропагандистсько-агітаційних листівок, плакатів, брошур. Проте, більшовицькі видання бажаного для себе впливу на українське селянство не зробили, оскільки понад 75% дорослого населення українського села було неграмотним, а решта або не читала більшовицької літератури, або її не розуміла.

Однією з поширених форм усної агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків у цей період, особливо у Полтавській та Катеринославській губерніях, стали мітинги, агітаційні тижні. Однак більшовикам не вдалося відшукати ні достатньо кадрів для агітації і пропаганди в українському селі в цьому регіоні, ні дістатися до значної частини його сіл. Головна причина невдач полягала в тому, що соціально-політичні гасла більшовиків не знаходили сприятливого фундаменту серед українського селянства, яке в цей період не тільки не вірило більшовицьким

агітаторам і не сприймало комуністичної ідеології, але й вдавалося до всіх можливих засобів, щоб припинити її поширення.

Поряд з масовою пропагандою і агітацією на селянські маси в цілому, ідеологічний вплив чинився диференційовано на окремі категорії - жінок, інтелігенцію, молодь. Деяка частина сільської молоді пішла за більшовиками, що дало більшовикам в її особі започаткувати створення соціальної бази для політики РКП(б) в українському селі. Одним з напрямів ідеологічної діяльності, якому більшовики надавали важливого значення, було завоювання сільського вчителя. Проте ця їх діяльність була мало результативною. Ареною політичної боротьби за селянські маси в регіоні стали й «Просвіти», як осередки національного виховання, а також інші типи закладів ідеологічного впливу на селянство.

Ідеологія самого повстанського руху почала формуватися під час першої хвилі повстань кінця 1918-початку 1919 рр. Вона пройшла декілька етапів еволюції. За своїм ідеологічним спрямуванням повстанські загони поділялись на анархістські (махновські), національні («уенерівські») та загони без чіткої ідеологічної орієнтації. На початку 1920-х років домінуючою стала «уенерівська» течія. В протиставленні з більшовиками та реагуючи на здебільшого злочинні дії політичних осередків радянської влади під гаслами соціальної справедливості, головною складовою повстанської ідеології стала національна.

Отже, масштабні перетворення в суспільно-політичній сфері життя українського суспільства, спрямовані на насильницьку побудову нового соціалістичного ладу, стали важливим каталізатором самоорганізації українського селянства та розгортання повстанського руху в Середньому Подніпров'ї. Створення системи окупаційного терору радянської влади в регіоні, широкий спектр форм, методів та засобів ідейно-політичного впливу органів радянської влади на місцеве населення призвели до поступової політичної та ідеологічної структуризації повстанського руху. Ідея національного державотворення стала провідною в ідеології повстанців.

У четвертому розділі «Збройна боротьба повстанців Середньої Наддніпряни» з'ясовано рушійні сили повстанців, розкрито особливості керівництва повстанським рухом, проаналізовано тактику боротьби селян і висвітлено перебіг збройного опору радянській владі в 1919–1920-х роках.

Досліджено участь різних верств населення у повстанському русі, розкрито його керівну структуру й тактику збройного опору радянській владі. Серед рушійних сил насамперед слід виокремити сільську інтелігенцію – вчителів, священиків, операторів, середні прошарки селян, а організаційну роботу проводили військові – колишні офіцери царської армії або Армії УНР. Певну частину повстанців становили дезертири з лав Червоної армії та злочинці, проте їх кількість була мінімальною. В організаційній структурі повстанського руху взаємодіяло два протилежні явища. Стихійна підпільна боротьба була уособлена численними отаманськими загонами, а найбільш організаційно розвиненими системами були повстанські комітети (повстанками), котрі об'єднували під єдиним командуванням кілька загонів (груп) і територіально охоплювали, як правило, декілька сусідніх повітів. Організований опір радянській владі відбувався під контролем Уряду УНР та очолювався Партизансько-повстанським штабом і Всеукраїнським центральним повстанським комітетом. Останні виникли тільки на початку 1921 р., коли збройна

боротьба відзначалась найбільшим піднесенням та рівнем організації. Однак через внутрішні суперечки, нерішучість та залежність від зовнішньої підтримки, зокрема фінансової, вони проіснували недовго, не досягли поставлених цілей та були ліквідовані радянськими каральними органами. Тактичною особливістю повстанського руху на перших етапах була відкрита збройна боротьба з радянською владою, а чисельність повстанських загонів найдинамічніше зростала під час великих і організованих повстань, тоді як до менших за розмахом виступів селянство приєднувалось не так активно. З 1922 р. значною мірою змінилась тактика дій повстанців. Вони уникали збройних нападів на військові частини, повітові міста і великі села. Удари насамперед завдавались по хлібозаготівельних пунктах, залізничних складах, комунах, вчинялись диверсії на транспорті, напади із засідок на невеликі групи військовиків, міліціонерів, сільських активістів.

Висвітлено збройну протидію селян владі більшовиків. У 1919–1920-х рр. опір селян на Середній Наддніпрянщині відбувався неоднорідно. З огляду на це вважаємо за доцільне поділити його на три основні етапи: 1) кінець 1918–1920 рр. – розгортання активного опору селян із переважанням стихійного характеру виступів та різноманітністю ідеологічних орієнтацій повстанської боротьби; 2) 1921 р. – створення керівних органів повстанським селянським рухом та перетворення його на організовану силу, яка протидіяла радянській владі; 3) 1922 – середина 1920-х рр. – спад повстанського руху, перехід партизанських загонів до диверсійної боротьби проти радянської влади та перетворення частини з них на кримінальні. Характерною особливістю всіх етапів збройного опору селян на території Середньої Наддніпрянщини було те, що радянська влада переважно тримала під контролем більшість районів, охоплених повстанням. Отаманські загони, повстанські комітети, а згодом центральні органи повстанства не становили серйозної загрози більшовикам через внутрішні прорахунки, відсутність чіткої стратегії й тактики, погану організацію. Зволікання із загальноукраїнським повстанням призвело до того, що вже до кінця 1921 р. більшість повстанських загонів були розгромлені. Найбільшими центрами збройного опору на Середньому Подніпров'ї залишались Київщина, район Холодного Яру та в Кременчуцька губернія. Попри спроби керівництва УНР організувати керівництво повстанським рухом, більшість отаманів не сподівалась на загальне повстання, розуміла приреченість боротьби на поразку. Разом з тим, радянський терор, у тому числі голодомор 1921–1923 рр., втома від повстанської боротьби, прагнення селян до мирної праці та більшовицька агітація призвели до значного зниження збройних виступів на Середній Наддніпрянщині. У підсумку одна частина повстанців емігрувала, друга – відійшла від збройної боротьби, а решта перейшла до інших методів опору, зокрема до культурницької діяльності, створюючи ґрунт для національно-визвольного руху в роки українізації.

Таким чином, розпочавшись передусім як соціальний протест, повстанський селянський рух на Середньому Подніпров'ї набув значної політизації, перетворившись на важливу складову національно-визвольного руху українців проти політики радянської влади. Незважаючи на поразку, повстанська збройна боротьба призвела до значних позитивних змін у вирішенні більшовиками аграрного питання, сприяла формуванню національної свідомості в українського селянства.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено викладений матеріал та сформульовані результати дослідження які виносяться на захист.

Комплексне дослідження повстанського руху в Середньому Подніпров'ї в контексті суспільних трансформацій в 1918 – середині 1920-хрр. дає можливість зробити наступні висновки:

– Історіографічний аналіз літератури засвідчив відсутність комплексного наукового дослідження повстанського руху українського селянства Середнього Подніпров'я кінця 1910-х – 1920-х рр. і доцільність поглибленої наукової розробки цієї проблеми. Джерельна база дисертаційної роботи, що містить архівні матеріали двох центральних і шести обласних архівосховищ України, велику кількість збірок документів і статистичних даних, мемуари, періодичну пресу, є науково достовірною і достатньою мірою репрезентативною для обґрунтованого висвітлення досліджуваної проблеми. Поєднання сучасних, широко практикованих методологічних принципів та використання загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання дало можливість виявити основні закономірності та особливості еволюції повстанського селянського руху Середнього Подніпров'я, у 1920-ті рр.

– Відновлення економіки регіону в умовах утвердження радянської компартійної диктатури відбувалося в умовах перманентного протиборства в економічному просторі Середнього Подніпров'я носіїв індивідуальної приватновласницької ініціативи (буржуазії і дрібної буржуазії) та носіїв корпоративно-власницьких відносин (державної, господарської і кооперативної бюрократії). Економічний простір Середнього Подніпров'я поступово еволюціонував у напрямку утвердження панування державно-бюрократичного сектору народного господарства, суттєво обмежуючи таким чином матеріально-фінансові ресурси селянського повстанського руху. Агресивна економічна та позаекономічна політика радянських органів державної влади суттєво погіршувала якісь життя всіх соціальних верств людності, підтримуючи таким чином постійне її невдоволення функціонуючою в регіоні та Україні в цілому адміністративно-політичною системою.

– На основі аналізу даних переписів та інших офіційних статистичних матеріалів показані специфічні впливи промислової індустріалізації та насильницької соціально-економічної політики органів комуністичної диктатури на соціальний та етнічний склад людності регіону у період реалізації НЕПу. Протистояння буржуазних і бюрократичних суб'єктів економічного простору Середнього Подніпров'я в умовах радянської диктатури суттєво деформувало індустріальну трансформацію соціальної структури населення регіону, створюючи таким чином неприродну напругу у відносинах, стимулюючи частину людності до активних і пасивних форм опору режимові.

– Серед глобальних змін, які відбувались в українському суспільстві в цілому, і в регіоні Середньої Наддніпрянщини, найбільш масштабними були перетворення в суспільно-політичній сфері, спрямовані на побудову нового суспільного соціалістичного ладу. Під гаслом підтримки трудящих України окупанти створювали нелегітимні антидемократичні органи, серед основних завдань яких були не лише масові реквізиції, але й заперечення духовних надбань,

державницького політичного досвіду, що його виробило українське суспільство протягом століть. Конфлікт влади і народу, перш за все українського селянства, набув характеру протистояння не лише в економічному, а й в політичному та духовному сенсі. Для ведення тотальної війни проти українства створювалась система окупаційного терору радянської влади, основою якої стали карально-репресивні засоби спілкування зі всіма верствами населення України. Стосовно селянства репресивна політика більшовиків мала цілком плановий характер. Одним із її проявів стало таке явище як взяття заручників, покладання колективної відповідальності за прояви невдоволення і т. ін. Головою метою такої політики було деморалізувати та розділити селянство, спонукавши його, таким чином, визнати радянську владу. Проте ці обставини, а також те, що в російських окупантах українське селянство бачило не лише ідейно, але й національно чуже середовище, стало важливим чинником розгортання повстанського руху в регіоні.

– Намагаючись приборкати протестні настрої українського населення, найперше селянства, окупаційна більшовицька влада проводила масштабну агітаційно-пропагандистську роботу. Застосовувались різноманітні форми, методи та засоби ідейно-політичної обробки місцевого населення. Серед найпоширеніших були засоби друкованої пропаганди (газети, листівки, плакати, брошури), мітингові кампанії, удосконалені форми і методи "психологічної війни" проти українського селянства. Масовим стало проведення найрізноманітніших ідеологічних кампаній. Особливу увагу, починаючи з початку 1920-х рр., більшовики приділяли ідеологічній обробці сільської молоді та жіночого середовища. Для насадження більшовицької ідеології реорганізувалися "Просвіти", створювалися пролетарські клуби і будинки, використовувалися школи грамоти, самодіяльні художні студії. Ідеологічного впливу український селянин не був позбавлений і перебуваючи у місті.

– Ідеологія повстанського руху в цілому мала антикомуністичне спрямування, але не була однорідною. За своїм ідеологічним спрямуванням повстанські загони поділялись на анархістські (махновські), національні («уенерівські») та загони без чіткої ідеологічної орієнтації. На початку 1920-х років домінуючою стає «уенерівська» течія. Весь ідеологічний спектр повстанського руху лежав не в площині «радянська чи не радянська, більшовицька чи не більшовицька Україна». Поступово в регіоні Середньої Наддніпрянщини наріжною ідеєю повстанської ідеології стає спрямування протестного руху в державотворче русло. Про це свідчить, зокрема зміст гасел повстанських відозв з характерним поєднанням протесту і розбудови держави. Якщо на початку 1919 р. повстанський ще рух не мав чітко окресленої ідеології і мети, то згодом, на середину 1920-х рр., в протиборстві з більшовиками та реагуючи на здебільшого злочинні дії політичних осередків радянської влади під гаслами соціальної справедливості, повстанці від коливань між двома ідеологіями обрало свій самостійний шлях визволення України від іноземних окупантів.

– Основними рушійними силами повстанства була сільська інтелігенція, сільські середняки, військові царської армії та збройних сил УНР. Збройне протистояння селян характеризувалось поєднанням стихійної боротьби та організованих форм опору. До кінця 1920 р. лише в деяких регіонах Середнього

Подніпров'я була сформована власна чітка система повстанського руху: районні, губернські, повітові та волосні повстанські комітети, були встановлені зв'язки між різними підпільними організаціями та отаманськими загонами. З початку 1921 р. з'являються перші центральні органи управління повстанським рухом, основними з яких були Партизансько-повстанський штаб, Всеукраїнський центральний повстанський комітет і Козача рада. Вони мали на меті здійснення всеукраїнського антибільшовицького повстання, центром якого повинна була стати територія Середньої Наддніпрянщини, насамперед Київщина та Холодноярщина. Завдяки діяльності керівних органів посилились зв'язки між окремими повстанськими загонами, відбулось об'єднання багатьох з них на ідеологічних засадах УНР. Проте, їх керівники не спромоглися організувати всеукраїнське повстання, повною мірою не виконали поставлених завдань, до того ж швидко були ліквідовані каральними органами радянської влади. Тактика збройної боротьби в 1918–1921 рр. полягала у відкритому протистоянні радянській владі із зростанням чисельності повстанських загонів в періоди найбільшого розгортання збройного опору. З кінця 1921 р. повстанці переходять передусім до партизанських форм боротьби та організації диверсійних заходів проти радянської влади.

– Розгортання антибільшовицької збройної боротьби почалось з кінця 1918 р. та тривало до середини 1920-х рр. Рух повстанських загонів характеризувався масовістю, рухливістю, здатністю до швидких трансформацій їхнього складу, частою зміною командування. Основним ядром збройного опору на Середній Наддніпрянщині була територія Київщини та район Холодного Яру. Попри схожість методів збройного опору, повстанські загони відрізнялись рівнем організації та військової дисципліни, рівнем матеріального забезпечення та озброєння. Діяльність повстанських загонів на Середній Наддніпрянщині набувала масового характеру попри часту їх трансформацію та зміну чисельності. Найбільш успішно опір радянській владі чинили загони К.Блакитного, Гулого-Гуленка, Клепча, Лютого, Струка, Хмари, діяльність частини з яких тривала практично до середини 1920-х рр. Незважаючи на неорганізованість та ідеологічні розбіжності, саме повстанський рух залишився єдиним джерелом подальших змагань за українську державність

Отже, на середину 1920-х років повстанський рух на території Середньої Наддніпрянщини в основному припинився. Його основними здобутками стало запровадження непу як компромісу між директивною системою управління економікою та її ринковими методами. Разом з тим, переважна частина селянства вимушено сприйняла радянську систему аграрної політики, значною мірою через втому від тривалого збройного опору та прагнення до мирного життя.

Виходячи з отриманих результатів, дисертантом сформульовані такі **практичні рекомендації**: за умов анексії Криму, військового конфлікту в Донбасі державні органи законодавчої та виконавчої влади України мають створити відповідну соціально-економічну та суспільно-політичну базу забезпечення профілактичної та безпосередньої протидії зовнішній та внутрішній загрози українській державності. Особлива увага має бути зосереджена на удосконаленні ідеологічно-правового, матеріального та військово-організаційного підґрунтя державної політики щодо забезпечення стабільного розвитку українського суспільства. Всілякого сприяння потребують ініціативи громадянського суспільства щодо його самоорганізації.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у вітчизняних фахових виданнях

1. Демартино А.П. Основи боротьби із селянським повстанським рухом радянської влади у 1920-х рр. / А.П. Демартино // Український селянин. – 2003. – Випуск 7. – С.128-130

2. Демартино. А.П. Розгортання селянського повстанського руху в середині 1920-х рр. / А.П.Демартино // Вісник Черкаського національного університету. Історичні науки. –2005. – Випуск 66. – С.164-167.

3. Демартино А.П. Ідеологічна, організаційна та соціальна основа повстанського руху 20-х років ХХ ст. в Україні / А.П.Демартино // Вісник Академії праці і соціальних відносин профспілок України. – 2005. – Випуск 4. – С. 136-143.

4. Демартино А.П. Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (20-ті роки ХХ століття) / А.П. Демартино // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2010. – №2. – С.145-148.

5. Демартино А.П. Військово-політична ситуація на півдні Київщини у першій половині 1919 р. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2010. – Вип. 34. – С.58-64.

Статті у зарубіжних фахових виданнях

6. Демартино А.П. Историография социально – экономического основания антисоветского движения в Среднем Поднепровье 1920-1928 годов / А.П.Демартино // BLACK SEA scientific journal of academic research. – April 2015, volume 1 (28). – Tbilisi, Georgia, 2015. – С. 158-165.

Статті у інших наукових виданнях, матеріали конференцій

7. Демартино А.П. Проблема повстанського руху 1920-х рр. у сучасній українській історіографії / А. Демартино, В. Ластовський // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. II. – С.71-76. (особистий внесок автора: проаналізована історіографія та джерела, зроблено висновки).

8. Демартино А.П. Північна частина Київської губернії за доби єврейських погромів 1918-1920-х років // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи [Текст] : зб. наук. пр.: Матеріали конференції, 2-5 вересня 1997р. / ред. кол. Г. Аронов [та ін.] ; Інститут юдаїки, Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – К., 1998. (Бібліотека Інституту юдаїки). – С.41-44.

9. Демартино А.П. До історії "ешелонної війни", або чому не відбувся "західний удар". Станція Бобринська в період боротьби за Правобережжя (січень-березень 1918 р.) // Черкащина в новітній історії української нації та держави. Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – С. 149 – 158.

Анотації

Демартино А.П. Повстанський рух у Середньому Подніпров'ї України (1918-середина 1920-х рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2015.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню повстанського руху в Середньому Подніпров'ї України в 1918 – середині 1920-х рр. в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних та ідеологічних трансформацій українського суспільства під час збройної агресії більшовицької Росії.

Проаналізовано стан основних галузей народного господарства і їх взаємозв'язок із трансформацією етносоціальної структури людності Середнього Подніпров'я в їх функціональному і просторовому вимірі.

Здійснено аналіз суспільно-політичної складової повстанського руху в регіоні. Досліджено взаємозв'язок між створенням системи окупаційного терору радянської влади та посиленням протестних настроїв серед українського населення, розкрито форми, методи та засоби ідейно-політичної його обробки. Простежено еволюцію ідеології повстанського руху.

З'ясовано рушійні сили повстанців, розкрито особливості керівництва повстанським рухом, проаналізовано тактику боротьби селян і висвітлено перебіг збройного опору радянській владі в 1919–1920-х роках. Сформульовані рекомендації щодо використання отриманих результатів дослідження.

Ключові слова: Середнє Подніпров'я, повстанський рух, селянство, радянська влада.

Demartyno A.P. The rebel movement in the Middle Dnieper Ukraine (1918-mid-1920s). – Manuscript.

The thesis for a Candidate's scientific degree in historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2015.

The thesis is devoted to complex research of insurgency in the Middle Dnieper Ukraine in 1918-mid 1920s in the context of socio-economical, socio-political and ideological transformations of Ukrainian society during the armed aggression of Bolshevik Russia.

The state of the main sectors of the economy and their relationship with the transformation of the ethno-social structure of the population of the Middle Dnieper in their functional and spatial dimensions have been analyzed.

The analysis of the socio-political aspect of insurgency in the region has been realized. The relationship between the creation of a system of terror of the Soviet occupation authorities and the strengthening of dissent among the Ukrainian population exposed forms, methods and means of ideological and political processing have been investigated. The evolution of the insurgency ideology has been observed.

The driving forces of the rebels, the features of the rebel movement guide have been found. The tactics of peasants' struggle was analyzed. The process of armed resistance to Soviet power in 1918 - mid-1920s was highlighted. Recommendations on the use of the research results have been formulated.

Keywords: the Middle Dnieper Ukraine, rebel movement, peasantry, soviet power.

Демартино А.П. Повстанческое движение в Среднем Поднепръви Украины (1918-середина 1920-х гг.). – Рукопис.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2015.

Диссертация посвящена комплексному исследованию повстанческого движения в Среднем Поднепръвье Украины в 1918 – середине 1920-х годов в контексте социально-экономических, общественно-политических и идеологических

трансформаций украинского общества во время вооруженной агрессии большевистской России.

Проанализировано состояние основных отраслей народного хозяйства и их взаимосвязь с трансформацией этносоциальной структуры населения Среднего Поднепровья в их функциональном и пространственном измерении.

Осуществлен анализ общественно-политической составляющей повстанческого движения в регионе. Исследована взаимосвязь между созданием системы оккупационного террора советской власти и усилением протестных настроений среди украинского населения, раскрыты формы, методы и средства идейно-политической его обработки. Прослежена эволюция идеологии повстанческого движения. Доказано, что в целом она имела антикоммунистическую направленность, но не отличалась однородностью. По своему идеологическому содержанию повстанческие отряды делились на анархистские (махновские), националистические («уэнэровские») и те, что не имели четкой идеологической ориентации. В начале 1920-х годов доминирующим стало «уэнэровское» течение. В диссертации констатируется, что если в начале 1919 г. повстанческое движение еще не имело четко очерченной идеологии и цели, то впоследствии, на середину 1920-х гг., в противоборстве с большевиками и реагируя на преступные действия политических организаций советской власти под лозунгами социальной справедливости, повстанчество от колебаний между двумя идеологиями выбрало свой самостоятельный путь, целью которого стало освобождение Украины от иностранных оккупантов и государственная независимость.

Проанализированы движущие силы повстанцев, рассмотрена структура руководства повстанческим движением. Раскрыта специфика тактики борьбы крестьян Среднего Приднепровья против советской власти, которая эволюционировала от открытого вооруженного сопротивления к диверсионным методам, направленным на повреждение коммуникаций, средств связи и нанесение урона органам советской власти.

В исследовании особое внимание уделено рассмотрению вооруженного сопротивления крестьянских отрядов наступательным операциям большевистской власти. В зависимости от форм организации и масштабов борьбы предложена уточненная периодизация крестьянского движения. Выявлены особенности противостояния крестьян большевикам на территории Среднего Приднепровья. Установлено, что наиболее организованной вооруженная борьба проходила на территории современной Киевщины, Черкасщины и Кременчугской губернии. В диссертации раскрываются основные последствия повстанческого вооруженного сопротивления, главным из которых был переход к новой экономической политике. Акцентируется внимание на том, что несмотря на фактический разгром, повстанческое движение крестьян оставалось единственной формой украинского национально-освободительного движения. Сформулированы рекомендации по использованию результатов проделанного исследования.

Ключевые слова: Среднее Поднепровье Украины, повстанческое движение, крестьянство, советская власть.

